

HÜQUQ**SOSIAL TƏMİNATIN BEYNƏLXALQ STANDARTLARI****M.N.ƏLİYEV*****Bakı Dövlət Universiteti***

Dünyada və regional səviyyədə inteqrasiya proseslərinin genişlənməsi, beynəlxalq hüququn və beynəlxalq müqavilələrin hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsiplərinin Azərbaycan hüquq (qanunvericilik) sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi elan edilməsi (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsi) və onların dövlət daxili hüquq normalarına münasibətdə üstün hüquqi qüvvəyə malik olmasının təsbit edilməsi (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsi) bu və ya digər qrup ictimai münasibətlərin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi sahəsində elmi tədqiqatların daha da sürətləndirilməsini tələb edir. Bu istiqamətdə elmi araşdırmaların aparılması ilə yalnız beynəlxalq hüquq sahəsində ixtisaslaşmış mütəxəssislər deyil, həm də sahəvi hüquq elmlərinin nümayəndələri məşğul olmalıdırlar. Əmək və sosial təminat hüquq elmlərində bu problemə diqqət artmasını müsbət nümunə kimi göstərmək olar. Lakin əməyin beynəlxalq standartları S.A.İvanov, İ.Y.Kiselev, E.M.Ametistov, K.N.Qusov, M.N.Qavrilin, L.A.Okunkov və başqaları (7; 10; 9) tərəfindən kifayət qədər tədqiq edildiyi halda, sosial təminat hüquq elmində xüsusi olaraq beynəlxalq hüquqi tənzimlənmənin ayrı-ayrı məsələlərinə həsr olunmuş yalnız bir neçə əsəri [məsələn, İ.İ.Şamanevanın əsərini (18)] göstərmək olar. Son illərdə isə faktiki olaraq bütün monoqrafiya və dərsliklərdə (xüsusən M.L.Zaxarovun, E.Q.Tuçkovanın, E.E.Maçulskayanın (8; 11) və başqalarının əsərlərində) bu problem öz əksini tapır. Həmin məqalənin müəllifinin bir sıra əsərlərində də bu məsələ müəyyən qədər araşdırılıb (6, 4-19; 2, 22-23; 3, 444-455).

Bununla yanaşı Azərbaycanın əməklə bağlı beynəlxalq standartların tanınması və həyata keçirilməsi sahəsində aktiv fəaliyyəti, xüsusən həyata keçirilən və daima təkmilləşdirilən sosial islahatlar [pensiya, sosial sığorta, tibbi xidmət və s.] baxımından sosial təminatla bağlı beynəlxalq sənədlərə də analoji yanaşmanı tələb edir.

Bu məsələdə Azərbaycan Respublikasının 25 yanvar 2001-ci il tarixdə Avropa Şurasına tamhüquqlü üzv qəbul edilməsi və həmin il «İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasını ratifikasiya etməsi mühüm rol oynayır. Həmçinin ölkəmiz Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin yurisdiksiyasını tanıyır. Bu Məhkəmənin bir sıra qərarları birbaşa və ya dolaylı şəkildə sosial təminatla bağlıdır. Hesab edirik ki, beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla icra olunması prinsipinə uyğun olaraq beynəlxalq hüququn müddəalarının dövlətdaxili səviyyədə reallaşdırılması ilə əlaqədar gələcəkdə məhkəmələrin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin labüdlüyü baxımından məhkəmələrə müxtəlif kateqoriya işlərə baxılması zamanı beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul

edilmiş norma və prinsiplərinin tətbiqi məsələləri üzrə şərtlərə əsaslanmaq səlahiyyətlərinin verilməsi məqsədmüvafiq olardı.

İnsan hüquq və azadlıqlarının təminatı və müdafiəsi sahəsində beynəlxalq hüququn milli hüquq üzərində üstünlüyü şərtsizdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin II hissəsində nəzərdə tutulur ki, bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir.

Beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsipləri beynəlxalq hüququn dövlətlər birliyi tərəfindən tanınan və qəbul edilən ən mühüm imperativ xarakterli normalarıdır ki, onlardan imtina edilməsi yolverilməzdir (məsələn, insan hüquqlarına hörmət və ya beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipləri). Beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normaları dünya dövlətləri birliyi tərəfindən hüquqi öhdəlik kimi tanınan və qəbul edilən davranış qaydalarıdır. Beləliklə, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsiplərini insan hüquqları sahəsində icrası bütün dövlətlər üçün məcburi olan beynəlxalq standartlar kimi nəzərdən keçirmək olar. BMT-nin bir çox sənədlərinin adında «standart» terminindən istifadə edilməsi faktı da bunu təsdiq edir. Məsələn, məhbuslarla rəftar edilməsinin minimum standart qaydaları; yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə ədalət mühakiməsinin aparılmasına dair BMT-nin minimum standart qaydaları və s.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələri beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsipləri ilə birlikdə respublikamızın hüquq sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Beynəlxalq müqavilə müqavilənin özündə nəzərdə tutulmuş və ya danışıqlarda iştirak edən dövlətlər tərəfindən razılaşdırılmış qaydada və vaxtda qüvvəyə minir. Beləliklə, beynəlxalq müqavilə bağlamaqla Azərbaycan öz üzərinə, həmçinin milli qanunvericiliyə zəruri dəyişikliklərin edilməsi yolu ilə icra edilməli olan müəyyən beynəlxalq öhdəliklər götürmüş olur. Məlumdur ki, bir çox hallarda beynəlxalq müqavilənin şərtləri insan hüquqları sahəsində beynəlxalq standartlar kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Göstərilənlərlə əlaqədar insan hüquqları sahəsində beynəlxalq standartlar anlayışının müəyyən edilməsi zərurəti yaranır. Bu zaman standartın ümumi anlayışını göstərmək daha məqsədmüvafiqdir. Standart digər oxşar obyektlərlə müqayisə edilməsi üçün əsasən tətbiq edilən nümunə, etalon, model kimi göstərilir (15, 576). Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində standart sözü öz ölçüsünə, formasına, keyfiyyətinə görə tələbata cavab verən hər hansı bir şeyin nümunəsi; bir şeyin təşkilində, qurulmasında, hazırlanmasında tətbiq edilən forma, eyni tip; bir-birinə oxşayan şablon kimi ifadə olunur (1, 65). Bu zaman məsələ beynəlxalq hüquqi standartlarla bağlı olduğundan beynəlxalq hüquqda norma yaradıcılığı mexanizminin spesifikliyini də nəzərə almaq lazımdır. Beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması vasitələri beynəlxalq müqavilələr və beynəlxalq adətlərdir. Q.İ.Tunkin göstərir ki, beynəlxalq hüquq normaları dövlətlərarası münasibətlər kontekstində formalaşır. Beynəlxalq hüquqda beynəlxalq hüququn əsas subyektləri olan dövlətlər üçün hüquq normaları müəyyən edən, dövlətin qanunverici orqanına oxşar orqan yoxdur. Onun fikrincə, müasir beynəlxalq hüququn mənbələrinin sistemində beynəlxalq müqavilələr başlıca rola malikdirlər (17, 75). Beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsində

beynəlxalq müqavilələrin bir neçə növü - iştirakçıların dairəsinə görə ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr, dövlətlərin həmin beynəlxalq müqavilələrdə iştirak etmək imkanına görə açıq və qapalı müqavilələr, məzmununa görə siyasi, iqtisadi və xüsusi məsələlər üzrə müqavilələr fərqləndirilir (4, 112-113). Beynəlxalq müqavilələr başqa cür də təsnif olunur: dövlətlərarası, o cümlədən beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində bağlanmış müqavilələr; ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq təşkilatların rəqlamentləri; beynəlxalq təşkilatların müqavilələri. Fikrimizcə, aparılan tədqiqatın məqsədləri baxımından beynəlxalq müqavilələrin göstərilən növləri arasında prinsiplial fərq yoxdur. Bununla belə, insan hüquqlarının beynəlxalq standartlarının müəyyən edilməsi sahəsində dövlətlər tərəfindən, o cümlədən beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində bağlanmış müqavilələrin üstün əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Eyni zamanda konkret insan hüquqlarının məzmunlarında və realizə mexanizmlərində mövcud olan fərqləri nəzərə almaq lazımdır. Təsadüfi deyildir ki, insan hüquqları nəzəriyyəsində onların «insan hüquqlarının nəsilləri adlanan» növlərə ayrılması qəbul edilmişdir. Birinci nəsil insan hüquqları («neqativ» hüquqlar da adlanır) – mülki və siyasi hüquqlardır ki, onların həyata keçirilməsi üçün dövlət güc tətbiq etməməlidir. Bu sahədə dövlət yalnız «gecə gözətçisi» kimi çıxış edə bilər. Eyni zamanda «pozitiv» hüquqlar adlanan ikinci nəsil insan hüquqları onların həyata keçirilməsinə şərait yaradılması və məşğulluq, sosial təminat, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət sferasında vətəndaşlara köməklik göstərilməsi üçün dövlətin aktiv fəaliyyətini nəzərdə tutur (13, 102-103). Müvafiq olaraq, milli səviyyədə maliyyə və maddi təminatlar tələb edilən sferalarda dövlətlər tərəfindən beynəlxalq öhdəliklərin qəbul edilməsinin əsasları və qaydaları da fərqləndirilməlidir. Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi fikrimizcə, onların yerinə yetirilməsinin nə dərəcədə real olmasının ilkin qiymətləndirilməsini, dövlətin ikinci nəsil insan hüquqlarının həyata keçirilməsini təşkil etmək imkanını nəzərdə tutur.

Bu müddəalar əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının həyat səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi və vətəndaşları bazar iqtisadiyyatına xas olan sosial risklərdən qorumaq üçün milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsinin həyata keçirildiyi sosial təminat sferası üçün çox vacibdir. Beləliklə, sosial təminat sistemi milli xarakter daşımaqla dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə, əhalinin sosial-demoqrafik tərkibinin xüsusiyyətlərinə, tarixi və milli-mədəni ənənələrə əsasən qurulur. Lakin bu o demək deyildir ki, baxılan sferada sosial təminat hüququnun həyata keçirilməsinin şərtləri və üsulları haqqında vətəndaş cəmiyyətinin müasir müddəalarının əks olunduğu beynəlxalq standartlar mövcud ola bilməz və mövcud olmamalıdır. Qloballaşma və inteqrasiya prosesləri dövlətlər arasında, həmçinin beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində təzahür edən qarşılıqlı münasibətlərdə sosial təminatın müəyyən prinsip və normalarının qarşılıqlı təsirini (nüfuz etməsini) nəzərdə tutur. Hətta, sosial təminatın beynəlxalq standartları milli sistemlərin yaradılması üçün nümunə kimi çıxış etməlidir. Bu isə sosial risklərin reallaşdırılması ilə bağlı gözlənilməz hallarla (aclıq, epidemiya, təbii və texnogen xarakterli fəvqəladə vəziyyət) mübarizədə bu və ya digər dövlətə köməklik göstərilməsi üçün əsasdır.

Bu baxımdan əmək və sosial təminat sferasında mövcud olan beynəlxalq standartların əlaqələndirilməsi (nisbətlərinin müəyyən

edilməsi) məqsədemüvafiqdir. Sosial təminat sistemindən fərqli olaraq, əmək sferasında beynəlxalq hüquqi standartların müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi dövlətdən mühüm maliyyə xərcləri tələb etmir. Əmək standartlarının dolğun şəkildə həyata keçirilməsi dövlətin təşkilati fəaliyyətindən, həmkarlar təşkilatlarının köməyindən və sosial tərəfdaşlıq sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsindən, işçinin əmək hüquqlarına riayət edilməsi üzərində ciddi nəzarətin həyata keçirilməsindən və pozulmuş hüquqların müdafiəsi sisteminin yaradılmasından asılıdır. Beynəlxalq hüquqi tənzimləmə mexanizmində əmək üzrə qadağalar və məhdudiyətlər əsasən əmək müqaviləsinin tərəfi kimi işəgötürənə yönəlmişdir. Belə ki, məhz onlar əmək prosesində işçinin əmək hüquqlarının həyata keçirilməsini təmin etməlidirlər. Buna görə də əmək sahəsində beynəlxalq öhdəliklər gətirən dövlət bunu işəgötürənlərə elan etməli və onların həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Sosial təminat hüquq münasibətlərində vəzifəli tərəf kimi özünün müvafiq orqanlarının şəxsində dövlət çıxış edir. Fikrimizcə, bəzi dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının sosial təminat sahəsində əsas beynəlxalq sənədlərin ratifikasiya edilməsi məsələlərinə bir qədər ehtiyatla yanaşması məhz bununla izah olunur. Eyni zamanda Beynəlxalq Əmək Təşkilatının əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr edilmiş əsas Konvensiyaları respublikamız tərəfindən ratifikasiya edilmişdir və bu proses davam etməkdədir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında BƏT-in əmək sahəsində 60-dan çox Konvensiyası qüvvədədir (5, 553-558).

Qeyd olunanlara əsasən sosial təminatın beynəlxalq standartlarının əsas əlamətlərini müəyyən etmək olar. Birincisi, öz formallığı və normativ qaydada təsbit edilməsi baxımından onlar müqavilə formasında olan beynəlxalq hüquq normalarında əks olunur. İkincisi, onlar müvafiq sferada dövlətin beynəlxalq öhdəliklərini ifadə edir. Üçüncüsü, onlar əhaliyə göstərilən sosial yardımın şərtləri və səviyyəsi ilə bağlı müasir sivil cəmiyyətin ideyalarına uyğun gələn milli sosial təminat sistemlərinin yaradılmasına yönəldilmişdir. Beləliklə, sosial təminatın beynəlxalq standartları dedikdə müasir ümumbəşəri tələblərə cavab verən qaydada və şərtlərlə vətəndaşların sosial təminat hüququnun daha səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi məqsədi ilə milli sosial təminat sisteminin yaradılması və fəaliyyəti üzrə dövlət tərəfindən qəbul edilən və beynəlxalq hüquq normalarında təsbit edilən qarşılıqlı öhdəliklər başa düşülür.

Dövlət tərəfindən qəbul edilən öhdəliklərin xarakterindən və detallaşdırılması dərəcəsindən asılı olaraq sosial təminatın beynəlxalq standartlarını ümumi və xüsusi standartlara ayırmaq olar. Ümumi standartlar insan hüquqları haqqında universal və regional xarakterli beynəlxalq aktlarda təsbit edilmişdir və insanların sosial təminat hüququnu, onun həyata keçirilməsi şərtlərini və təminatlı sosial yardımın səviyyəsini özündə əks etdirir. Fikrimizcə, sosial təminatın ümumi standartlarına Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, Avropa Sosial Xartiyası kimi beynəlxalq sənədlərin müddəalarını aid etmək olar. Məsələn, BMT Baş Assambleyası tərəfindən 10 dekabr 1948-ci ildə qəbul edilmiş Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin 23-cü maddəsində də hər bir kəsin əmək, sərbəst surətdə iş seçmək, ədalətli və əlverişli iş şəraiti və işsizlikdən müdafiə olunmaq, hər bir işləyən kəsin özü və

ailəsi üçün insan ləyaqətinə yaraşan mövcudluğu təmin edən və zəruri olduqda digər sosial müdafiə vasitələri ilə tamamlanan ədalətli və qənaətbəxş haqq almaq hüququ təsbit edilmişdir.

Bu məqalə kontekstində hər bir kəsin qida, paltar, ev və tibbi xidmət və zəruri sosial xidmətlər və işsizlik, xəstəlik, əlillik, dulluq, qocalıq hallarında və ya özündən asılı olmayaraq yaşayış vasitələrinin çatışmadığı şəraitlərdə təminat hüququ da daxil olmaqla özünün və ailəsinin sağlamlığı və rifahı üçün zəruri olan layiqli həyat səviyyəsi hüququ (Bəyannamənin 25-ci maddəsi) daha çox maraq doğurur. Beləliklə, sosial təminat hüququ məntiqi olaraq müəyyən həyat səviyyəsinə olan hüquqdan irəli gəlir.

BMT Baş Assambleyası tərəfindən 16 dekabr 1966-cı ildə qəbul edilmiş İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 9-cu maddəsində sosial sığorta da daxil olmaqla hər kəsin sosial təminat hüququ təsbit edilir. BMT-nin xüsusi sənədlərində əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyalarının (qadınların, uşaqların, əlillərin, əqli cəhətdən inkişafdan geri qalanların, işçi-miqrantların və b.) sosial təminat hüququ ilə bağlı müddəalar vardır.

Sosial təminatın ümumi standartları regional xarakterli aktlarda konkretləşdirilir. Regional xarakterli aktlar içərisində əsas yeri Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş Avropa Sosial Xartiyası tutur. Həmin Xartiyanın 12-ci maddəsində dövlətlərin «Sosial təminatın minimal normaları haqqında» BƏT-in 102 №-li Konvensiyasının (göstərilən Xartiyada Avropa Sosial Təminat Məcəlləsinin tələblərinə uyğunluq əsas götürülür) ratifikasiya edilməsi üçün tələb olunanlardan aşağı olmamaqla, kifayət qədər qənaətbəxş səviyyədə sosial təminat sistemi yaratmaq, habelə Xartiyayı ratifikasiya etmiş dövlətlərin vətəndaşları üçün istənilən yerə hərəkət etmələrindən (yerlərini dəyişmələrindən) asılı olmayaraq müstəsna hüquqlarının saxlanması daxil olmaqla, vahid rejimin təmin edilməsinə dair ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərin bağlanması, eləcə də sığorta dövrlərinin toplanması kimi müəyyən tədbirlər görməsi öhdəliyi təsbit edilmişdir. Avropa Sosial Xartiyasının 13-cü maddəsində sosial və tibbi yardım hüququ, 14-cü maddəsində isə sosial xidmət müəssisələrinin sosial xidmətlərindən yararlanmaq hüququ təsbit edilmişdir. Xartiyanın bir sıra normaları əhalinin daha az müdafiə olunan kateqoriyalarının (əlillərin, ailə öhdəliyi olan şəxslərin, uşaqların, əməkçi-miqrantların, yoxsulların və b.) sosial təminat almaqda üstünlük hüququna malik olmaları məsələsinə həsr olunmuşdur.

Vətəndaşların sosial təminat hüququna dair normalar Müstəqil Dövlətlər Birliyinin aktlarında da təsbit edilmişdir. Məsələn, «İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında» MDB Konvensiyası dövlətlərin əhalinin sağlamlığının mühafizəsi sahəsində tədbirlər görməsi öhdəliyi nəzərdə tutulur, hər kəsin sosial sığorta da daxil olmaqla sosial təminat hüququnu təsbit edir, müdafiəsi dövlət tərəfindən təmin edilməli olan sosial risklərin (yaş, xəstəlik, əlillik, ailə başçısının itirilməsi, uşaqların tərbiyə edilməsi və s.) siyahısı müəyyən edilir.

Sosial təminatın xüsusi standartları aşağıdakı məsələlər üzrə dövlətin beynəlxalq öhdəliklərini ifadə edir: sosial risklərin növləri, sosial təminatın növləri, sosial təminatın təqdim edilməsi şərtləri, sosial təminatın səviyyəsi (həcmi), sosial təminatın təqdim edilməsi qaydası. Sosial təminatın xüsusi beynəlxalq standartlarının mənbələri qismində ilk öncə BƏT-in aktları çıxış edir. BƏT-in sosial təminat sahəsində əsas

sənədlərinə aşağıdakılar daxildir: «Sosial siyasətin əsas məqsədləri və normaları haqqında» 117 №-li Konvensiya (1962); «Sosial təminatın minimum normaları haqqında» 102 №-li Konvensiya (1952); «Sosial təminat sahəsində hüquq bərabərliyi haqqında» 118 №-li Konvensiya (1962); «Sosial təminat sahəsində hüquqların saxlanması haqqında» 157 №-li Konvensiya (1982) və s.

Sosial təminatın minimum normaları adlanan xüsusi xarakterli ən mühüm beynəlxalq standartlar BƏT-in 102 №-li Konvensiyasında təsbit edilmişdir. Konvensiya tibbi xidmətin təşkili, xəstəliyə, işsizliyə, qocalığa, əmək şikəstliyinə və ya peşə xəstəliyinə görə müavinətlər, həmçinin ailə müavinətləri, hamiləliyə və doğuma, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə müavinətlər daxil olmaqla sosial təminatın bütün növlərini əhatə edir.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən Konvensiya sosial təminat sahəsində bir sıra digər əsas beynəlxalq hüquqi aktlar kimi indiyə qədər Azərbaycan Respublikası tərəfindən ratifikasiya edilməmişdir. Bununla bərabər nəzərə almaq lazımdır ki, göstərilən beynəlxalq hüquqi sənəd qanunvericilikdə təsbit olunanlarla müqayisədə sosial təminatın ümumilikdə daha aşağı səviyyəsini nəzərdə tutur. Buna əmin olmaq üçün, tipik alıcıların dövrü ödəmələrinin cədvəli (102 №-li Konvensiyanın XI fəslinin qeydi) ilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulan pensiya və müavinətlərin məbləğini müqayisə etmək kifayətdir. BƏT-in 102 №-li Konvensiyası bu gün artıq mütləq sosial etalon kimi qəbul edilmir. Bu əsasən regionlaşma proseslərinin güclənməsi (ilk növbədə Avropada) və daha təsirli sosial təminat modellərinin yaradılması ilə bağlıdır. Lakin sosial təminat sahəsində müasir beynəlxalq hüquqi aktların ratifikasiya edilməsi zəruridir, çünki Azərbaycanda sosial təminat sisteminin islahatı həyata keçirilir ki, bununla onun norma və şərtlərinin bir qədər sərtləşdirilməsi mümkündür. Yaxşı olardı ki, islahatlar prosesində əvvəlki əldə edilmiş nailiyyətlərdən uzaqlaşmayaq və müvafiq beynəlxalq aktların normalarını öz təcrübəmizdə daha da təkmilləşdirək.

128 №-li Konvensiya pensiya sığortasının şərtlərini sığorta olunanın iqtisadiyyatın hansı sahəsində çalışmasından asılı olmayaraq unifikasiya edir, sığortanın bu növü üzrə təminatın bütün şərtlərini və normalarını bir yerdə cəmləşdirir, 102 №-li Konvensiya ilə müqayisədə təminatın daha yüksək normalarını müəyyən edir. Məsələn, tipik alıcı-pensiya yaşına çatmış ailəli kişi üçün qocalığa görə təminat və iki uşağı olan dul şəxsin ailə başçısını itirməyə görə təminatı 128 №-li Konvensiyaya əsasən 45% təşkil edirsə, 102 №-li Konvensiyaya əsasən isə bu 40% təşkil edir.

Sosial təminatın beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi problemlərini tədqiq edən İ.İ. Şamaneva «Sosial təminat sahəsində hüquqların saxlanması haqqında» 157 №-li Konvensiyanın və 167 №-li Tövsiyənin (1982) xüsusi rola malik olduğunu qeyd edir. Bu sənədlərin əsas müddəaları beynəlxalq müqaviləni bağlayan dövlətlərin, vətəndaşların, habelə qaçqınların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sosial təminat sahəsində hüquqlarının saxlanmasına yönəlmişdir. 157 №-li Konvensiyaya əsasən hər hansı bir dövlətin ərazisində təqdim edilən sosial təminatın müxtəlif növlərinə olan hüquq bu sazişin iştirakçıları olan bütün dövlətlərin ərazisində tanınmalıdır (16, 117-118). Muzdlu işçi üçün sosial təminat hüququ sığorta haqlarının ödənilməsi ilə bağlıdır. Pensiya və müavinətlərin təyin edilməsi zamanı istənilən

iştirakçı dövlətdə qazanılmış sığorta stacı nəzərə alınır, həmçinin müxtəlif dövlətlərdə iş dövrləri və sığorta haqlarının toplanması mümkündür.

Konvensiyada ailə müavinətləri və işsizlik müavinətləri ilə bağlı onların qarşılıqlı ödəmələr (hesablaşmalar), hüquqi məsləhət və inzibati dəstək əsasında ölkəni tərk etmiş şəxslər üçün ödənilməsi imkanı nəzərdə tutulur. Tövsiyə ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərin bağlanması üçün tipik müddəalar təsbit edir, onların strukturunu müəyyən edir, əsas anlayışların mənasını açıqlayır və s. 157 №-li Konvensiya da Azərbaycan Respublikası tərəfindən ratifikasiya edilməmişdir və özü icra olunan akt deyildir.

Lakin İ.İ. Şamanevanın fikrincə, əksər dövlətlər tərəfindən qəbul edildiyindən ona beynəlxalq standart kimi baxmaq lazımdır. 157 №-li Konvensiyanın, eləcə də 167 №li Tövsiyənin müddəaları MDB çərçivəsində müvafiq sazişlər işlənilib hazırlanarkən və qəbul edilərkən əsas kimi götürülə bilər (16, 118-119).

157 №-li Konvensiyanın müəyyən məhdudyyətlərindən aydın görünür ki, onun müddəaları qısamüddətli ödəmələrə şamil edilmir. Bununla bağlı müəyyən edilir ki, dövlətlər yalnız qanunvericiliyə əsasən əldə edilmiş hüquqların saxlanması sistemində iştirak etməyə səy göstərirlər (tibbi xidmət, xəstəliyə, hamiləliyə və doğuma, işsizliyə görə müavinətlər və s.). Bu məsələlər ikitərəfli sazişlər əsasında həll edilir. Bir dövlətin qanunvericiliyinə əsasən tibbi yardım (xəstəliyə, hamiləliyə və doğuma görə müavinət) almaq hüququ əldə edildikdə, bu ödəmələrin digər dövlətin ərazisində həmin dövlətin qüvvədə olan qanunvericiliyinə uyğun olaraq alınması zərurəti yaranarsa birinci dövlət ikinci dövlətə faktiki xərcləri və ya razılaşdırılmış məbləğ çərçivəsində xərcləri ödəyir. Sosial sığorta ödəmələri üzrə qarşılıqlı hesablaşmaların qaydaları beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilir (12, 217-218). Dövlətlərin sosial sferada fiziki şəxslərin hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi üzrə hərəkətlərinin qarşılıqlı olması hələ bundan əvvəl də, məsələn, «Ölkə vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sosial təminat sahəsində hüquq bərabərliyi haqqında» 1962-ci il 118 №-li Konvensiyada (4-cü maddəsində) elan edilmişdir. Əldə edilmiş və əldə edilmək üzrə olan hüquqların saxlanması sistemi, əsasən sığorta stajının cəmlənməsini nəzərdə tutur.

1964-cü ildə qəbul edilmiş və sosial təminatın səviyyəsinin artırılması üçün sonradan yenidən baxılmış Avropa Sosial Təminat Məcəlləsi bu sahədə Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərin öz üzərinə götürdükləri öhdəliklər qismində regional standartları təsbit edir. Burada tibbi xidmət, xəstəliyə görə müavinət, işsizliyə görə müavinət, pensiya, istehsalat zədəsi almağa görə müavinət, uşaq müavinəti, doğuma görə müavinət, əlilliyə görə müavinət kimi sosial təminat növlərinin standartları, habelə dövrü ödəmələrin təqdim edilməsi standartları müəyyən edilir.

Sosial təminatın sosial standartları MDB-nin bir sıra aktlarında öz əksini tapmışdır. Sosial təminat sahəsində MDB-nin əsas sənədləri bunlardır: «MDB-nin iştirakçısı olan dövlətlərin vətəndaşlarının pensiya təminat sahəsində hüquqlarının təminatları haqqında» 13 mart 1992-ci il tarixli Saziş, «Sosial müavinətlərin, uşaq ailələrin kompensasiya ödəmələrinin və alimentlərin ödənilməsi sahəsində vətəndaşların hüquqlarının təminatları haqqında» 9 sentyabr 1994-cü il tarixli Saziş, «Çernobil və digər radiasiya fəlakətləri və qəzaları, habelə nüvə

sınaqları nəticəsində radiasiya təsirinə məruz qalmış vətəndaşların sağlamlığının sosial müdafiəsi və mühafizəsi haqqında» 9 sentyabr 1994-cü il tarixli Saziş, «Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçıları və əlilləri, digər dövlətlərin ərazisində döyüş əməliyyatlarının iştirakçıları, ölmüş hərbi qulluqçuların ailələri üçün güzəşt və təminatların qarşılıqlı tanınması haqqında» 15 aprel 1994-cü il tarixli Saziş, «İşçilərin öz əmək funksiyalarını icra etmələri ilə bağlı şikəstlik, peşə xəstəliyi və ya sağlamlığın digər şəkildə pozulması nəticəsində işçiyə vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququnun qarşılıqlı tanınması haqqında» 9 sentyabr 1994-cü il tarixli Saziş.

«MDB-nin iştirakçısı olan dövlətlərin vətəndaşlarının pensiya təminatı sahəsində hüquqlarının təminatları haqqında» Sazişin preambulasında qeyd edilir ki, hər bir dövlət öz vətəndaşlarının pensiya təminatına görə bilavasitə məsuliyyət daşmalıdır, lakin bu sazişi bağlayan ölkələr SSRİ-nin tərkibinə daxil olduqları vaxt digər respublikaların ərazisində pensiya hüququ əldə etmiş və bu hüququ iştirakçı dövlətlərdən birinin ərazisində həyata keçirmiş əmək qabiliyyəti olmayan şəxsin təminatı üzrə öz öhdəliklərini qarşılıqlı tanıyırlar. Habelə nəzərdə tutulur ki, pensiya təminatının həyata keçirilməsi ilə bağlı bütün xərclər onu təqdim edən dövlətin üzərinə düşür. İkitərəfli sazişlərdə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, qarşılıqlı hesablasmalar aparılmır. Pensiya, o cümlədən güzəştli şərtlərlə və yaşa görə pensiya təyin edilən zaman bu dövlətlərdən istənilən birinin ərazisində, habelə bu saziş qüvvəyə minənə qədər keçmiş SSRİ ərazisində qazanılmış əmək stajı nəzərə alınır (14, 361-362). Bundan başqa nəzərdə tutulur ki, iştirakçı dövlətlər pensiya təminatı sahəsində qanunvericiliklərinin uyğunlaşdırılması siyasətini həyata keçirəcəklər.

Lakin reallıqda hər şey daha mürəkkəb oldu. Müstəqil dövlətlərin iqtisadiyyatı üçün ağır yük olan pensiya sistemi yeni maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsini, pensiya büdcəsinə son dərəcə qənaət edilməsini və bunların nəticəsində pensiya təminatı şərtlərinin sərtləşdirilməsini tələb etdi. Qeyd edilənlərlə əlaqədar olaraq MDB-nin üzvü olan dövlətlərdə pensiya islahatlarının tempi və onların həyata keçirilməsi üsulları bir-birindən əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir. Buna görə də pensiya hüquqlarının saxlanması problemi 1992-ci il Sazişinin bağlanmasıdan sonra baş verən sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklərə görə, həmçinin respublikamızın pensiya qanunvericiliyinin yenilənməsi ilə əlaqədar Azərbaycan üçün aktuallığını saxlayır. Belə ki, «Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 3.2-ci maddəsində nəzərdə tutulur ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin bu Qanunla nəzərdə tutulmuş şərtlərlə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər əsaslarla əmək pensiyası təminatı hüququ vardır. Belə hallarda sığorta stajının hesablanması məsələsi daha mühüm rol oynayır. Sosial sığorta stajı əmək pensiyası hüququnun müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınan iş və ya digər fəaliyyət dövrlərinin (müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödəmək şərti ilə) və eləcə də müvafiq qanunvericiliklə sığorta stajına daxil edilən digər dövrlərin məcmusudur. Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməsi şərti ilə mülkiyyət formasından, əmək fəaliyyətinin xarakterindən və müddətindən asılı olmayaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda əmək müqaviləsi (kontraktı) əsasında işləyənlərin, hərbi qulluqçuların, eləcə də hüquqi şəxs yaratmadan

sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin, vəzifəyə seçilmiş və ya təyin edilmiş şəxslərin iş, hərbi xidmət və ya digər fəaliyyət müddətləri sığorta stajına daxil edilir (həmin Qanunun 21-ci maddəsi). Vətəndaşların başqa dövlətlərin ərazisində iş dövrü Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə və ya həmin dövlətlərlə bağlanmış dövlətlərarası müqavilələrdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödənildikdə, sığorta stajına daxil edilir. 1992-ci ilin yanvarın 1-dək keçmiş SSRİ-nin ərazisində qazanılmış əmək stajı bu maddədə göstərilən şərt nəzərə alınmadan ümumi qaydada sığorta stajına daxil edilir («Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 23-cü maddəsi).

1992-ci il Sazişi qüvvədə olsa da məcburi pensiya sığortasının yığım elementi ilə bağlı münasibətləri tənzim etmir. Fərz etsək ki, perspektivdə pensiyanın yığım hissəsi onun strukturunda mühüm pay təşkil edəcək, onda Azərbaycanda işləyən əcnəbilərin və vətəndaşların hüquqları məhdudlaşdırıla bilər.

Fikrimizcə, MDB ölkələri vətəndaşlarının pensiya təminatında sığorta prinsiplərinin inkişafı, xüsusən yığım mexanizminin inkişafı ilə müvafiq münasibətlərin daha geniş tənzim edilməsi zərurətini artırır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında sosial təminatın və sosial sığortanın yalnız ümumi müddəalarını, əsas prinsiplərini təsbit etmək lazımdır. Konkret şəkildə isə bu məsələlər mühacirlərin mövcud və proqnozlaşdırılan sayı, iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf səviyyəsi və digər faktorlar nəzərə alınmaqla bağlanmış ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq saziş və müqavilələrlə tənzimlənməlidir.

Bu sazişlərə misal olaraq AR Hökuməti ilə Qazaxıstan Hökuməti arasında bağlanmış və 1996-cı ildən qüvvəyə minmiş «Pensiya təminatı haqqında» Sazişi göstərmək olar. Saziş bir dövlətin (tərəfin) ərazisində daimi yaşayan və digər dövlətin (tərəfin) ərazisinə daimi yaşayış yerinə köçən şəxslərin pensiya təminatını tənzim edir. Bu, yaşayış yeri üzrə dövlətin vəsaitləri hesabına və onun idarələri tərəfindən həyata keçirilir. Pensiyaçı köçdüüyü halda növbəti ayın birindən etibarən əvvəlki yaşayış yerində pensiyanın ödənilməsi dayandırılır, sonra isə müvafiq öhdəliyi yaşayış yerinin dövləti öz üzərinə götürür. Pensiya təyin edilərkən bu saziş qüvvəyə minənə qədər hər bir dövlətin qanunvericiliyinə əsasən hesablanmış sığorta (əmək) stajı da nəzərə alınır. AR Hökuməti ilə Gürcüstan Respublikası və Moldova Respublikası Hökumətləri arasında bağlanmış hökumətlərarası sazişlərdə də vətəndaşların pensiya təminatının həyata keçirilməsi zamanı qarşılıqlı hesablaşmaların aparılması nəzərdə tutulmur. Lakin bu sazişlərə dövlətlər tərəfindən xitam verildikdə həmin sazişlər əsasında yaranmış pensiya təminatı hüququ saxlanılır. Göründüyü kimi, bu sazişlərin xitam edilməsi və pensiya təminatının maliyyələşdirilməsi məsələsində qarşılıqlı hesablaşmaların tətbiqinə keçid imkanları istisna deyil. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, vətəndaşın pensiya hüququ uzun müddət ərzində formalaşır və pensiya təminatının qaydaları kifayət qədər stabil olmalıdır. Əks halda əldə edilmiş pensiya hüququ təhlükə qarşısında qalmış olur. Dövlətlərarası birlik çərçivəsindən kənar bağlanmış bu sazişlər də sosial təminatın beynəlxalq standartlarını təşkil edir.

Yuxarıda göstərilənlər belə qeyd etməyə əsas verir ki, sosial təminatın beynəlxalq standartları onların müəyyən edildiyi səviyyəyə görə təsnif olunur. Bu meyar əsasında sosial təminatın universal, regional və

dövlətlərarası standartlarını fərqləndirmək olar. Hesab edilir ki, standartların çoxsəviyyəli olması vətəndaşların sosial hüquqlarının daha dolğun şəkildə həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Lakin Azərbaycan Respublikası tərəfindən beynəlxalq müqavilələrin bağlanması praktikasi göstərir ki, bu tələbə heç də həmişə sonadək riayət olunmur. Məsələn, pensiya təminatı sahəsində ikitərəfli müqavilələr BƏT tərəfindən tövsiyə olunanlarla müqayisədə pensiya hüquqlarının həyata keçirilməsi şərtlərini sərtləşdirir.

Təəssüf ki, müasir Azərbaycanda sosial təminatın yalnız ümumi standartları həyata keçirilir, çünki ölkəmiz xüsusi standartlara dair beynəlxalq öhdəlik götürməmişdir, sosial təminat sahəsində əsas beynəlxalq hüquqi aktları ratifikasiya etməmişdir. Sosial təminat qanunvericiliyinin təkmilləşdirildiyi bir şəraitdə bu sənədlərin ratifikasiya edilməsi zərurəti əhəmiyyətli dərəcədə artır. Beynəlxalq öhdəliklər götürmədən, vətəndaşların hüquqi statuslarının stabilliyi və əvvəlcə əldə edilmiş hüquqların saxlanması baxımından sosial qanunvericiliyin inkişafının ardıcılığı (varisliyi) prinsiplərindən imtina etməklə vətəndaşların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq olmaz.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, Bakı: Çıraq, 1999
2. Əliyev M.N. Pensiya təminatı məsələləri üzrə BƏT-in konvensiyalarının milli qanunvericiliyin inkişafında əhəmiyyəti və onların ratifikasiyası şərtləri. "Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət" elmi məqalələr məcmuəsi. 29-cu buraxılış, Bakı: 2001.
3. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ: Dərslik. Bakı: Adiloğlu, 2007
4. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq: Dərslik. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2000
5. Qasımov A.M. Əmək hüququ: Dərslik. Bakı: Adiloğlu, 2007
6. Алиев М.Н. Право человека на материальное обеспечение по старости, по инвалидности или по случаю потери кормильца (на основе материалов международных документов) // Право: теория и практика/ М.: 2003, № 10.
7. Гусов К.Н., Гаврилин М.Н. Международно-правовое регулирование труда (в конвенциях и рекомендациях МОТ). М.: 1992.
8. Захаров М.Л. Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: 2004.
9. Иванов С.А. Применение конвенций МОТ в России в переходный период // Государство и право. 1994, № 8-9
10. Киселев И.Я. Сравнительное и международное трудовое право: Учебник для вузов. М.: 1999.
11. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения в условиях рыночной экономики: теория и практика правового регулирования: Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. М.: 2000.
12. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения: Учебное пособие. М.: 1998.
13. Общая теория прав человека / Отв. ред. Е.А. Лукашева. М.: 1996.
14. Пенсионное законодательство: Сборник нормативных актов и документов / Сост. О.Н. Волкова, К.А. Подгорная. М.: 1996.
15. Современный словарь иностранных слов. М.: 1993.
16. Социальная защита населения в регионе: Учебное пособие / Под общ. ред. В.Г. Попова. Екатеринбург, 1999.
17. Тункин Г.И. Теория международного права: Монография. М.: 2000.
18. Шаманева И.И. Вопросы соотношения российского законодательства о социальном обеспечении с международными актами о правах человека: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 1999.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

М.Н.АЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье показывается значения международных стандартов социального обеспечения и дается его понятия как обязательство, которое государство берет на себя в соответствии с международно-правовыми нормами по созданию и действию национальных систем социального обеспечения в условиях цивилизованных обществ. В статье международные стандарты социального обеспечения классифицируются по общим и особым видам, и каждый вид анализируется на основе международно-правовых актов. В статье автор в связи с усовершенствованием законодательства обосновывает необходимость ратификации международных актов по социальному обеспечению.

INTERNATIONAL STANDARDS OF SOCIAL SECURITY

M.N.ALIEV

SUMMARY

In article, it is shown values of the international standards of social security and it is given its concepts as the obligation which takes the states on itself in conformity with international legal norms after creation and action of national systems of social security in conditions of civil societies. In article the international standards of social security it is classified on the general and special kinds and each kind is analyzed on the basis of international legal acts. In article, the author in connection with improvement of the legislation proves necessity of ratification of the international acts on social security.